

ЧАСТИНА I. ДАВНІ ЧАСИ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ I. ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ У ДАВНИНУ

Природно-географічне середовище

Сучасна Республіка Польща займає **територію** у 312,7 тис. кв. км (0,2 % території земної суші, 2,7 % – Європи). Протяжність країни між крайніми точками по широті становить 5°50', по довготі – 10°01', що відповідає 650 км в напрямку з півночі на південь і 690 км – в напрямку з заходу на схід. Територія країни має геометрично компактну конфігурацію, за своїми обрисами близьку до квадрата. Польща межує з такими державами: на заході – з Німеччиною (по Одрі (Одеру) та її лівій притоці Нисі Лужицькій, по Щецінській затоці і від неї по суходолу на південь – до Одри і на північ – до Балтійського моря); на півдні – з Чехією і Словаччиною (по Судетах і Карпатах); на сході – з Україною і Білоруссю (по Західному Бугу і суходолу); на північному сході – з Литвою і Росією (по суходолу). Північний кордон проходить по Балтійському морю. Столиця (з кінця XVI ст.) – місто Варшава. Республіка адміністративно і територіально ділиться на 16 воєводств, воєводства – на повіти, а повіти – на гміни. Населення країни складає близько 40 млн. осіб, з чого 98,5 % поляки, які належать до західнослов'янських народів. З національних меншин найбільш-шими є німці та українці.

Основну частину території Польщі складають землі, в давнину населені польськими племенами. У цій частині в середньовіччі визначилися **історичні області** (провінції), назви яких широко вживаються понині: Великопольща, Малопольща, Мазовія, Сілезія, Куявія, Любуська земля. Решту території країни у давні часи займали поморські племена (відповідно від середньовіччя існує історична область Помор'я), а також пруські, ятвязькі і руські племена.

Структура **рельєфу** Польщі визначається двома особливостями: різким переважан-ням низовини і поступовим підвищенням поверхні з півночі на південь. На характер рельєфу сильно вплинуло четвертинне зледеніння. Скандинавські льодовики товщиною 200-300 м тричі насувалися на територію країни. Найраніший з них ("краківський") покривав майже всю її територію (близько 500-420 тис. років до н.е.), другий – центральну і північну частини (близько 240-120 тис. років до н.е.), третій ("балтійський") – північну (близько 90-12 тис. років до н.е.).

Три чверті поверхні Польщі займає низовина, яка на сході стикається зі Східно-Європейською рівниною, на заході – з Північнонімецькою низовиною. Регіон, що простягається від Балтійського моря (від кількох до понад 100 км), відноситься до приморської (прибережної) низовини. Вона, зокрема, включає район дельти Вісли – Жулави. На південь від цього регіону простягнувся пояс поозер'я, названий так від великої кількості (понад 7 тис.) тут озер. Пояс ділиться Віслою на дві частини: західну (поозер'я Поморське, яке образно йменують Кашубською Швейцарією, і Великопольське) та східну (Мазурське поозер'я; тут знаходяться найбільші в Польщі озера Снярдви і Мамри). Решту, більшу частину низовини, займають Великопольська, Мазовецька, Подляська, Сілезька низовини.

Південь країни займають височини і гори. До головніших височин належать Сілезька, Краківсько-Ченстоховська, Малопольська, Люблінська. У складі Малопольської височини виділяють Свентокшиські гори (найвища точка – гора Лісіца, 611 м). Між височинами пролягають котловини, з яких найбільшою є Сandomirська. До гірських систем належать Судети і Карпати. Одні і другі становлять передгір'я і власне

гори. До польської частини Судетів відносяться Качевські, Сові та інші гори, до польської частини Карпат належать гірські масиви Бескиди – Західні і Східні (Бешади) та північні схили Татр, куди, зокрема, входить історичний район Підгалля – улюблене місце відпочинку поляків. Максимальна висота Судетів – 1605 м (г. Сніжна), Карпат – 2499 м (г. Риси). Між Судетами і Карпатами пролягають Моравські ворота – долина, яка в давнину відігравала велику роль у контактах, головним чином економічних, польських земель з розташованими на південь від них країнами. У Карпатах є кілька перевалів, по яких здійснювалося сполучення між польськими і давньоруськими землями, з одного боку, та Словаччиною, а через неї з Угорщиною – з другого.

Територія Польщі лежить в басейні Балтійського моря, з чого 56 % припадає на басейн головної водної артерії – Вісли і 34 % – на басейн Одри. Вісла бере свій початок у карпатському передгір'ї і прямує на відстані 1092 км на північ через усю Польщу, впадаючи двома потужними рукавами в Балтійське море. У зв'язку з певною похиленістю польського рельєфу в напрямі на північний захід ця ріка має переважно праві притоки, які течуть в тому ж напрямі, з них головними є Буг (починається в Україні, у Польщі тягнеться своєю нижньою течією), Вепш (Вепр) і Сян (бере початок на українсько-польському кордоні). Недалеко від з'єднання Бугу і Вісли до нього справа впадає велика притока Нарев. Із лівих приток Вісли значною є тільки Піліца. Одра бере свій початок у передгір'ї чеських Судетів, тече своїм верхів'ям через Моравські ворота, а далі через Польщу в північно-західному напрямі до впадіння в неї Ниси Лужицької, звідси – на північ як прикордонна з Німеччиною водна артерія, а згодом своєю нижньою течією – в межах Польщі, де вливається в Щецинську затоку. Найбільшою правою притокою Одри є Варта, яка простягається паралельно до неї в північно-західному напрямі. Варта має велику праву притоку Нотець.

Відносна повноводність Вісли, Одри та головних їхніх приток робить їх судноплавними, а невисокі вододіли і близькі відстані між річками різних басейнів створюють добрі умови для з'єднання їх каналами.

Водні ресурси Польщі зосереджені також в озерах, загальна площа яких виносить 3,2 тис. кв. км.

У **грунтах** прослідковується широтна зональність, яка в основному відповідає тричленному поділу поверхні країни на низовину, височини і гірські системи. Майже вся територія низовини покрита підзолистими ґрунтами – глинистими, суглинистими, піщаними, супіщаними. Переважають легкі піщані і супіщані ґрунти, які відзначаються низькою природною врожайністю. Маловрожайними є і т.зв. болотні ґрунти, поширені в долинах Нареву, Бугу, Варти, Нотеці та інших рік. І тільки окремі плями “чорних земель”, особливо у Великопольщі та Куявії, виділяються на цьому тлі високими агропробними властивостями.

Ґрунти поясу височин, який значною мірою сформувався на лесах і лесовидних відкладеннях, порівняно високоврожайні, серед них трапляються й чорноземи. Майже всі землі Польщі, які відносяться до добрих і дуже добрих, розташовані в цьому поясі. У передгір'ях Карпат і Судетів переважають бурі лісові ґрунти. Нині у Польщі налічується 20 млн. га сільськогосподарських угідь.

Територія Польщі пролягає в межах трьох **рослинних ареалів**: балтійського, який займає більшу частину країни, північного, що захоплює північний схід, і карпатсько-судетського.

У часи зародження Польської держави лісові масиви покривали понад 80 % усієї території сучасної Польщі. То були переважно дубово-грабові та меншою мірою хвойні ліси, а в гірських районах – ялиння. Зі зростанням чисельності населення ліси інтенсивно вирубували під рілля, будівлі, для виробництва смоли, дьогтю, поташу,

деревного вугілля, на опалення. Наприкінці XVIII ст. під лісами було зайнято лише близько 40 % території. Хижацька їх експлуатація у XIX і першій половині XX ст. призвела до того, що на 1946 р. вони займали 21 % території. Особливо були понищені широколистяні ліси. Нині ліси залишилися на понад 8 млн. га – четвертій частині країни. 80 % лісів становлять хвойні породи, передусім сосна. Найменша лісистість характерна для центральних регіонів країни, тому саме тут порівняно найбільше не вистачає вологи для землеробства. Значно більше збереглося лісів на заході, в поясі поозер'я і гір.

Лісові масиви здавна називають пущами. Теперішні ліси здебільшого й віддалено не нагадують старі пущі, які колись покривали простори між Балтійським морем і Судетами та Карпатами. Особливо це стосується західних лісів, які переважно є штучними сосновими насадженнями. До найбільш відомих пущ належать Біловезька на сході Мазовії, Августовська в Мазурах (історичному районі, розташованому на північ від Мазовії), Сольська на Люблінській височині, Тухольська (релікт колишніх величезних лісів в Східному Помор'ї) та ін.

Основні риси клімату Польщі визначаються її розташуванням в центрі Європи, а також характером її поверхні, яка відкрита для вільного доступу повітряних мас із заходу, сходу і півночі. Назагал на території Польщі спостерігається різке переважання полярних вітряних мас – вітрів з Північної Атлантики, з якими пов'язують типовий морський клімат: похмуру й дощову погоду влітку, часті потепління й тумани взимку. Разом з тим велику роль у формуванні клімату країни відіграють континентальні полярні повітряні маси східного переносу з типовими контрастами між спекотним літом і холодною зимою. Тому клімат Польщі визначають як помірковано континентальний, перехідний від морського клімату Західної Європи до континентального клімату Східної Європи.

Порівняно рідко на територію Польщі вриваються з півночі арктичні, а з півдня – тропічні повітряні маси. Арктичні вітри, які приходять з Північної Європи і Північного Льодовитого океану, приносять зимою сильні морози, весною – заморозки. Теплі й вологі тропічні повітряні маси звичайно надходять з району Азорських островів і Середземного моря; вони приносять влітку грозові зливи, а зимою – відлиги, тумани. Інколи вони зароджуються десь у Північно-Західній Азії та на Балканах. Такі тропічні вітри дають восени суху й ясну погоду – “бабине літо”, яке вважається кращою порою року. Ці періодичні й епізодичні вторгнення повітряних мас призводять до крайньої непостійності, змінності кліматичних та погодних умов, коли один рік не подібний на другий, а погода змінюється часто впродовж доби.

З огляду на перехідний характер клімату Польщі, польські кліматологи зазвичай виділяють не чотири, а шість пір року, додаючи до загальноприйнятих передвесну (середина березня – початок квітня) і передзиму (листопад). Літо приходиться в Польщу з півдня, зима – зі сходу.

Сума температур за період вегетації на території Польщі становить 2400-2850°. Такої кількості тепла достатньо для визрівання більшості важливих сільськогосподарських культур поміркованого пояса, до якого країна належить.

У середньому на рік випадає 500-700 мм опадів, але зональні коливання стосовно кількості опадів значні: від 1000-1800 мм у горах до менше 500 мм у центральних районах. Справжні засухи в Польщі бувають рідко, однак нестача вологи, особливо в центральній частині країни, є відчутною приблизно три роки в десятиріччя.

Польща багата на **корисні копалини**. Найбільш важливі з них виявлені, головним чином, упродовж другого тисячоліття в південній її частині, яка займає чверть загальної площі у зоні геологічно давніх височин і Судетської гірської частини: зруйновані тут внаслідок геологічних процесів складчасті утворення були підняті нагору і опинилися

відносно близько від земної поверхні. Цього не відбулося в геологічно молодшій Карпатській гірській системі, тому корисні копалини у ній залягають надто глибоко, щоб їх можна було широко видобувати із застосуванням сучасних технічних засобів.

У зазначеній зоні височин і Судетської гірської системи за наявністю корисних копалин виділяють три регіони – Судетський, Свентокшиський і Верхньосілезький. Перший з них позначений особливою різноманітністю і багатством корисних копалин: великими покладами кам'яного і бурого вугілля, будівельної сировини – гранітів, гнейсів, базальтів, порфірів, незначними запасами міді, заліза, нікелю тощо. Другий з названих регіонів охоплює територію Свентокшиських гір і також багатий на корисні копалини. Люди видобували їх тут з незапам'ятних часів. Особливо це стосується залізної руди. Основним багатством Верхньосілезького регіону є кам'яне вугілля й свинцево-цинкові руди. За величиною їх запасів та народно-господарським значенням цей район перевищує два попередні. Великі поклади мідної руди виявлені північніше Судетського регіону – у Нижній Сілезії, а кам'яного вугілля – на Люблінській височині.

У передгір'ї Карпат, головним чином у районі міст Бохні і Велічки, від часів неоліту видобували кам'яну сіль. У передкарпатському прогині, в міжріччі Вісли і Сяну – біля міста Тарнобжега, розробляються великі родовища сірки. Там, а також в інших місцях Передкарпаття видобувають природний газ. Карпатський гірський масив багатий і на поклади будівельної сировини.

За запасами мідної руди і сірки Польща посідає одне з перших місць у світі, за покладами кам'яного і бурого вугілля, свинцево-цинкових руд і будівельних матеріалів – одне з перших місць в Європі. Поки що не виявлено великих покладів нафти, високоякісної залізної руди, алюмінієвої сировини, фосфоритів, калійно-магнієвої солі тощо. Ці, як і відсутні у Польщі корисні копалини, вона змушена імпортувати.

Давні народи на польських землях

Найдавніші **сліди проживання людини**, виявлені на польських землях, датуються приблизно 500-м тисячоліттям до н.е. Вони локалізуються у тій частині Верхньої Сілезії, котру не покрити тогочасний льодовик. Тоді люди, напевно, заселяли вузьку пригірську смугу вздовж Судетів і Карпат, що простягалася південніше льодовика. У міжльодовикові періоди – “мазовецький” (420-240 тис. років до н.е.) та “емський” (120-90 тис. років до н.е.) – людина просувалася на північ, живучи спершу в умовах тундри, а згодом, внаслідок потеплінь, в умовах лісостепу з багатою флорою і фауною. Змушена відступати під натиском другого і третього льодовиків, вона поступово й остаточно утвердилася в південній і центральній частинах Польщі. Після відступу третього льодовика їй знову довелося жити в умовах тундри й лісостепу, а потім – у природно-географічному середовищі, близькому більш-менш до сучасного. У цей післяльодовиковий період людина у своєму просуванні на північ дійшла до балтійського узбережжя й обжила його.

Людина, яка від близько 500 тис. років до н.е. впродовж понад трьохсот тисячоліть існувала на території Польщі, вченими відноситься до типу *homo erectus* – істоти, що пересувалася на ногах. Фізичні зміни, що повільно відбувалися з цією людиною, призвели до того, що десь у другій половині другого стотисячоліття до н.е. її заступив *homo sapiens neandertalensis* – неандерталець. Кістяних залишків *homo erectus* і неандертальця на землях Польщі дотепер не виявлено.

Донедавна неандертальця вважали антропологічно прямим предком людини сучасного типу (*homo sapiens*). Нині він трактується як лінія *homo erectus*, представники якої вимерли не пізніше 40 тис. років до н.е. Ще до цього з *homo erectus* виникла згадана

людина сучасного типу. Цей тип склався, на думку одних учених, десь у першій половині першого століття до н.е., на думку других – у середині того ж століття, не пізніше 40 тис. років до н.е., можливо й дещо пізніше.

Найдавніші сліди проживання на польських землях неардетальців виявлено біля Кракова, а людей сучасного типу – в Сілезії та на Краківсько-Ченстоховській височині.

Прадавні часи в історії польських земель з точки зору матеріальної культури включають у себе такі періоди, кожен з яких вирізняється за характером матеріалу, що з нього виготовлялися знаряддя виробництва, та способом їх виготовлення: (1) *кам'яна доба* – 500 тис. – 1,8 тис. років до н.е.; ділиться на: *палеоліт* (старий кам'яний вік: нижній – до 90 тис., середній – до 40 тис., верхній – до 8 тис. років до н.е.), *мезоліт* (середній кам'яний вік – 8 тис.– 4,5 тис. років до н.е.), *неоліт* (новий кам'яний вік – 4,5 тис.–1,8 тис. років до н.е.); (2) *доба бронзи* – 1,8 тис.– 700 років до н.е.; (3) *доба заліза* – від 700 років до н.е. Пізню стадію неоліту прийнято виділяти в окремий період – *енеоліт* (мідну добу). Оскільки ж мідяні знаряддя виробництва використовувалися на польських землях спорадично, то частина вчених цей період стосовно останніх не виділяє.

Упродовж сотень тисячоліть основними видами господарської діяльності людей були збиральництво, полювання та рибальство; вони жили в умовах дуже примітивної суспільної організації, яку інколи іменують *первісним стадом*.

Наприкінці льодовикової ери люди поступово переходили до осілого способу життя. Тоді ж значні зміни відбулися в суспільному укладі: люди створили *общинну організацію*. Нею став родовий лад, що базувався на об'єднанні у великих сім'ях родичів по жіночій лінії, в основі чого лежав статевий поділ праці: жінка займалася збиральництвом, чоловіки – полюванням. Унаслідок цього виникла система матріархату, при якій визначальну роль відігравала жінка-матір. Роди, кожен з яких очолювався старшою жінкою старшої в роді сім'ї, об'єднувалися у племена.

Величезні зміни у людському суспільстві відбулися **в добу неоліту**, тому їх сукупність йменують *неолітичною революцією*. Вони полягали в значному розвитку домашнього тваринництва, яке відігравало щораз важливіше значення, ніж полювання, а також у поступовій заміні збиральництва землеробством, причому жінка займалася переважно землеробством, а чоловік – скотарством.

Розвиток скотарства, землеробства (із застосуванням дерев'яного рала, а не тільки мотики, як до цього), рибальства, ремесел (особливо обробки металів) створили передумови для господарського життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підніс значення праці чоловіка. Родовід по материнській лінії змінився батьківським (патріархальним), основним економічним осередком якого стала патріархальна сім'я, очолювана старшим у ній чоловіком. Отже, запанувала система *патріархату*.

Великий вплив на розвиток польських земель справила *лужицька культура*, названа так за характерними для неї першими знахідками на території лужицьких сербів у південно-східній Німеччині. Культура виникла на базі передлужицької (в Німеччині і Польщі) і тшчинецької (в Польщі) культур. Вона охоплює період XIII – V ст. до н.е. Розквіт її припадає на ранню епоху заліза, т.зв. *гальштаттський* період (700–400 роки до н.е.; назва походить від могильника, розташованого поблизу міста Гальштатта в Австрії); тоді культура була поширена на майже всій території Польщі, представлена тут кількома регіональними варіантами. Стосовно цього періоду вона добре відома, відкрито близько 300 кладовищ, які засвідчують її. Поселення лужицьких племен завжди розташовувались у долинах з врожайними ґрунтами, причому населення надовго залишалося на одному місці. Особливо багато для вивчення лужицької культури дали матеріали, одержані під час розкопок городища на острові Біскупінського озера (Куявія),

датованого приблизно VIII-V ст. до н.е., знищеного пожежею під час ворожого нападу. Тут у торф'яних умовах добре збереглися дерев'яні конструкції валів (шириною 3-4 м, висотою, ймовірно, 6 м), хвилеріза (шириною від двох до 9 м), спорудженого з кільканадцяти тисяч дерев'яних свай, вбитих навскоси у береги острова, понад 100 домів, 12 вимощених деревом вулиць (шириною кожна від 2,5 до 2,8 м). Житла площею 72-86 кв.м кожне – це прямокутні будівлі з двосхилим дахом, складені з горизонтально розташованих колод, припасованих до вертикальних стовпів. У підлогу зазвичай заковували велику глиняну посудину, призначену для зберігання запасів. Посередині хати розпалювали вогнище. Укріплення займало територію близько 1,3 га. Його населяло 1000-1200 осіб.

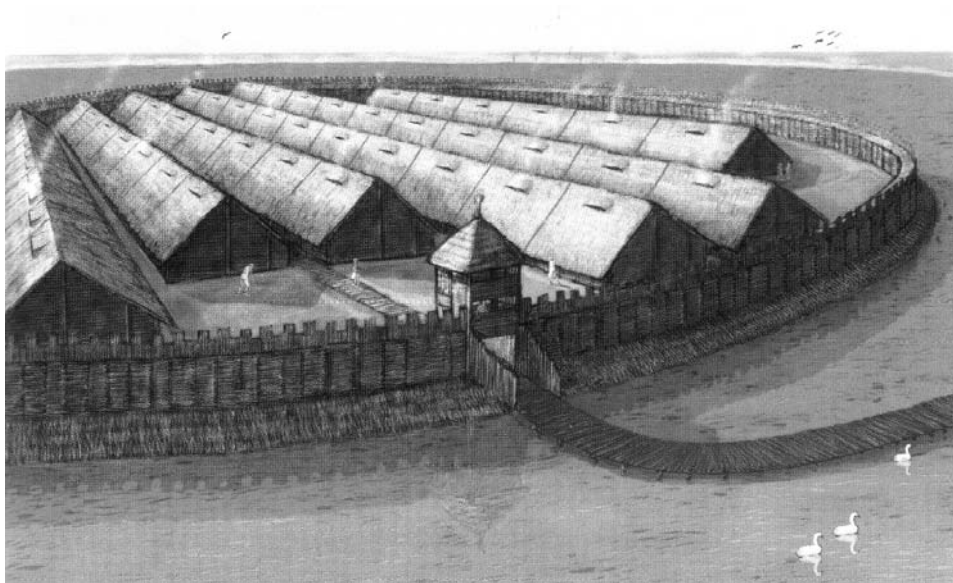

Рис. 1. Реконструкція гроду лужицької культури в Біскупіні.

Землеробство у лужичан було підсічним і орним. Серед вирощуваних культур домінували хлібні злаки (головним чином пшениця, просо, ячмінь, рідше жито, овес), далі йшли мак, льон, ріпак, ріпа й ін. Велику роль відігравало домашнє скотарство.

Характерно, що майже весь кістяний матеріал, виявлений на місці Біскупінського поселення, складається із залишків свійських тварин. Це означає, що полювання й рибальство на той час відігравали в господарстві незначну роль.

Занепад лужицької культури був пов'язаний головним чином з експансією на землі її носіїв войовничого населення з надвісянського Помор'я. У результаті цього на більшості території Польщі запанувала *поморська культура*, відома насамперед за похованнями. Як одну з причин занепаду лужицької культури називають також наїзди на польські землі наприкінці VI – в першій половині V ст. до н.е. *скіфів*. Свідчення цього – спалені скіфами лужицькі гроди в Сілезії на захід від Одри. Завойовники проникали сюди з Середньодунайської низовини через Моравські ворота.

Скіфи – перший етнічно відомий народ, який побував на польській території. Хронологічно наступним таким народом були *кельти* (римляни називали їх галлами). З початку IV ст. до н.е. вони жили в Сілезії, куди прибули в результаті розселення в Центральній (а також у Північній, Західній і Південно-Східній) Європі, а в першій

половині наступного століття з'явилися в районах верхньої Вісли і Кракова, на південному сході Польщі. Кельти принесли з собою високу матеріальну культуру, яку іменують *латенською* (названа так за місцевістю Ла Тен у Швейцарії, біля якого вперше виявлено кельтське гродище залізної доби): гончарне коло, різновидні серпи, коротку косу, способи обробки металів і дерева, виробництво дерев'яного посуду. Вони перші в Центральній Європі карбували срібну і золоту монету, наслідуючи грецькі (македонські) і, рідше, римські монети, використовували свої та грецько-римські монети як засіб торгового обміну. З огляду на їх нечисленність у Польщі (тут вони жили анклавом) кельти були асимільовані місцевим населенням. Цей процес завершився в I ст. до н.е.

Паралельно з кельтською (латенською) культурою на польських землях у IV-III ст. до н.е. існували й територіально переважали поморська культура або культура *кльошових поховань*. На зламі III і II ст. до н.е. її заступили *пшеворська* й *оксивська* культури. Назва першої з них походить від могильника, розкопаного поблизу міста Пшеворська (Переворська), що в південно-східній Польщі, назва другої – від місцевості Оксиви, що біля Гдині. Пшеворська культура займала більшу частину території Польщі. На землях, розташованих на схід від нижньої течії Вісли і заселених західними балтами (предками прусів і ятвягів), була поширена культура курганів.

Польські землі, як і землі багатьох інших європейських народів, у I – IV ст. н.е. перебували в зоні впливів цивілізації *Римської імперії*. Це позначилося, зокрема, на племенах пшеворської культури, поширеної й у ці століття на території Польщі, та *вельбаркської культури*, яка зайняла місце оксивської культури та існувала у той самий час (вельбаркською ця культура йменується від місцевості Вельбарка, що поблизу міста Мальборка на півночі Польщі). Носієм цих обох (як і поморської та оксивської) культур було землеробсько-скотарське населення, яке мало й розвинуте залізобудівне виробництво (головним чином у Свентокшиських горах; загальна кількість виявлених тут тогочасних залізоплавильних печей перевищує 300 тис.), гончарство (спочатку виробляли ліпний посуд, а з III ст. використовували гончарне коло). З римських провінцій шляхом обміну до пшеворських племен потрапляли бронзовий, скляний та червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси.

Польські землі жваво торгували з Римською імперією, про що, зокрема, свідчить велика кількість виявлених тут римських монет, які використовувались як засіб обміну. Особливо багато їх датується II ст. Найважливішим торговельним шляхом був *буриштинський*, який існував ще задовго до нової ери. Траса його змінювалась упродовж століть. Головний напрямок йшов від Аквілеї (міста, заснованого 181 р. до н.е. на березі Адріатичного моря поблизу Істрійського півострова) через австрійські Альпи і долини до центральної частини Чехії, звідти Лабою (Ельбою) на північ, суходолом до Клодзької котловини (Сілезія), північної частини Великопольщі і Гданської затоки – кінцевої мети шляху; звідси вивозили бурштин, мода на вироби з якого в Римській імперії не вгасала. Цей шлях мав кілька відгалужень, що починалися в центральній Чехії і теж вели до Гданська; одне з них спрямовувало купців через Моравські ворота, друге – через Дукельський перевал, розташований на польсько-словацькому кордоні. Загальний баланс римських впливів на польські землі був значним. Вони прискорювали тут розвиток землеробства, тваринництва, металургійного виробництва, солеваріння, гончарства, торгівлі тощо.

З періоду впливів Римської імперії збереглися перші писемні відомості про народи, які перебували на території Польщі. На початку I ст. н.е. в басейн нижньої течії Вісли зі Скандинавського півострова проникли племена германського походження – *готи і гепіди*. У середині II ст. готи через польські й українські землі попрямували на південний схід й осіли у Північному Причорномор'ї. За ними у середині III ст. у тому ж напрямі

пішли гепіди. Помітний слід на польських землях залишили *лугії*, яких одні дослідники вважають народом германського, інші – кельтського походження. У I-II ст. вони займали південну й, можливо, центральну Польщу, існуючи як союз племен. Побували на польських землях у перші століття н.е. й такі германські племена: *вандали* (між Одрою і Віслою), *ругії* (в районі Балтійського узбережжя), *герули* (останні сюди прибули зі Скандинавії, згодом, пішли на південь за межі Польщі, а на початку VI ст., після того як зазнали в середньому Придунав'ї поразки, через Польщу вертались у Скандинавію).

З кінця IV ст. у південній частині польських земель спостерігається уповільнення господарського розвитку внаслідок навали *гуннів* з території України близько 375 р. У другій чверті V ст. тамтешнє населення опинилося в межах *Гуннської держави*, найвище піднесення якої припадає на правління у ній *Аттіли* (434-453), після смерті якого вона розпалася. Ця сторінка історії польських земель пов'язана з великим переселенням народів, що в IV-VI ст. захопило Східну і Центральну Європу і великою мірою визначило подальший хід її розвитку. Польські землі воно загалом обійшло стороною з півдня, що дало змогу населенню басейнів Вісли і Одри зберегти здобутий рівень економічного і суспільного розвитку. Цей рівень послужив основою для подальшої еволюції цих земель, зокрема, для розкладу первісно-общинних відносин. Вирішальну роль у ньому відіграли слов'яни.

Давні слов'яни

Проблема **походження слов'ян** досі не вирішена, хоч і привертала до себе увагу не одного покоління вчених й продовжує турбувати донині. Головною перешкодою для її вирішення є відсутність писемних свідчень про слов'ян стосовно багатьох століть їхнього існування, починаючи з появи їх на історичній арені. Про те, якими були пам'ятки матеріальної культури слов'ян упродовж цього періоду, доводиться тільки здогадуватись, оскільки ці пам'ятки не мають жодних етнічних характеристик.

Порівняльно-історичне дослідження слов'янських мов дозволяє реконструювати давню загальнослов'янську мову як реальну лінгвістичну одиницю її носія – праслов'ян. Слов'янські мови належать до порівняно молодих в індоєвропейській мовній системі. Система зародилась і сформувалась у Передній Азії в V-IV тис. до н.е.; значний відлам її носіїв звідси емігрував через Малу Азію на Балканський півострів, а звідти – в інші райони Європи. Поетапно відбувався розклад цієї системи. Для локалізації прабатьківщини слов'ян певний інтерес становлять спостереження В. Ілліча-Світича, який виявив в лексиці південнослов'янських мов елементи "гірського ландшафту". Наявність цих елементів він пояснює тим, що предки південнослов'янських народів задовго до переселення слов'ян на Балканський півострів перетнули Карпати, а це означає, що більш рання слов'янська територія знаходилася десь на північ від Карпат – напевно, на території Польщі.

Поширеними є наукові гіпотези, згідно з якими прабатьківщиною слов'ян є землі десь між Віслою і Верхнім та Середнім Дніпром. Гіпотеза, яка має тривалу традицію, що праслов'яни виникли в епоху бронзи в II тис. до н.е., нині не має багатьох прихильників серед учених.

Авторитетним є твердження, зроблене на основі лінгвістичних даних, що утворення праслов'янської мови (як і прагерманської і, можливо, прабалтської) датується серединою I тис. до н.е. Одна з серйозних гіпотез, що базується на цих даних, полягає в тому, що праслов'яни могли сформуватися на території північної половини Великопольщі у результаті перемішування носіїв лужицької культури і західного відламу носіїв західнобалтської культури. Вагомим аргументом на користь локалізації тут прабать-

ківщини слов'ян є те, що найбільш послідовно праслов'янські фонологічні риси проявляються у великопольських говірках.

З усіх індоєвропейських мов слов'янські найбільш близькі до балтських (литовської, латиської й не існуючих нині пруської та ятвязької). Тому було висловлене припущення про існування в давнину балто-слов'янської мови, в результаті розпаду якої начебто й утворились самостійні прабалтська і праслов'янська мови. Проте дослідження балто-слов'янських мовних стосунків показало, що подібності між балтськими і слов'янськими мовами мають не первинний, а значно пізніший характер (вони можуть бути пояснені тривалими контактами слов'ян з балтами, спричиненими їхнім історичним сусідством), а отже, нема підстав стверджувати існування балто-слов'янської мовної спільності.

Праслов'янська мова пройшла тривалий шлях свого розвитку. Одна з найбільш аргументованих наукових періодизацій її історії зводиться до таких етапів: (1) середина – кінець I тис. до н.е.; тоді склалися основи загальнослов'янської мовної системи; (2) кінець I тис. до н.е. – IV ст. н.е.; у той час сталися важливі зміни у фонетиці й граматичному ладі мови слов'ян, розвивалася її діалектна диференціація; ці зміни були зумовлені, зокрема, взаємодією слов'ян з іншими етномовними групами, значною мірою в територіальних рамках пшеворської культури; (3) V – VIII ст. – мовна подібність продовжувала існувати, хоча й відбувалося широке розселення слов'ян й проходив поступовий її розпад. Зрештою, відбувся поділ їх у мовному відношенні на три групи, які існують донині, – західну, південну і східну. Кожну з цих груп склали кілька народів.

У I – II ст. н.е. римські автори згадують про народ *венедів* (венетів) на території Польщі. Вчений-природознавець *Гай Пліній Старший* (24-79) розміщує їх у районі Вісли (Вістули) по сусідству з *сарматами* – народом іраномовного походження. Історик-хроніст *Публій Корнелій Тацит* (бл.56-бл.117) говорив про венедів як сусідів сарматів і германців. Зваживши на зазначене Плینیєм сусідство двох народів, можна стверджувати, що і в Тацита йдеться про венедів на польських землях. Грецький астроном і географ *Клавдій Птолемей* (89-167; або між 102 і 180 рр.) писав, що венеди живуть уздовж Венедської (тобто Гданської) затоки, по Віслі. У цього ж автора сказано і про Венедські гори, тобто Карпати.

Етнонім “венеди” не був самоназвою слов'ян, етимологічно він іллірійського, кельтського або германського походження. Переконливих підстав для ототожнення венедів Плінія, Тацита і Птолемея зі слов'янами нема, але й заперечувати ймовірність такого ототожнення не можна.

Перша вірогідна писемна згадка про слов'ян датується другою половиною IV ст.: за повідомленням готського історика першої половини і середини VI ст. *Йордана*, заснованим на праці візантійського автора *Флавія Кассіодора* (485-578), яка була завершена не пізніше 533 р., але до нас не дійшла, готський король Германарик підкорив собі венетів (це сталося близько 375 р.), які, пише Йордан, “породили три народи, тобто венетів, антів і склавенів”. Склавени – це у латиномовній формі (латинською мовою писаний твір Йордана, де наведено дане повідомлення) переданий етнонім “славени”, який безперечно означає слов'ян. У такому разі до слов'ян треба звіднести венедів й антів, названих разом зі склавенами. Слід мати на увазі, що венети на час, щодо якого Кассіодор згадує про них, напевно, жили й на території пшеворської культури, яка, на думку вчених, мала значною мірою етнічно слов'янський характер. В іншому місці своєї праці Йордан подає, що у його час “численне плем'я” венетів живе “від витоку Вісли на величезних просторах” і що вони “переважно (...) зуться склавенами й антами”. Склавени, згідно з ним, населяють землі на південь від Вісли і між Дністром на сході та Мурсіанським озером на заході (йдеться про озеро Балатон в Угорщині), а анти – землі

між Дніпром і Дністром. Із творів візантійських авторів VI ст., писаних грецькою мовою, видно, що склавіни (так цією мовою називали склавенів) і анти жили на північ від Дунаю та Чорного моря, причому сучасник Йордана, *Прокопій із Кесарії* (між 490 і 507 – після 562[?]), локалізує їх там само, де Йордан, щоправда, анти у нього на заході населяють землі й від Дністра до нижньої течії Дунаю. Ті ж грецькомовні автори не згадують венедів – їх цікавили тільки склавіни й анти, оскільки з ними як північними сусідами Візантійській імперії доводилося неодноразово воювати; тому до народів, що жили на північ від склавенів й антив, згадані автори не проявляли інтересу. Напевно, з тієї ж причини Йордан, що жив у Візантії й за політичним менталітетом був виразником її інтересів, пишучи про сучасних йому слов'ян, венетам, порівняно з антами й склавінами, приділив мало уваги. На основі цього міркування вчені небезпідставно твердять, що венети не розчинились у склавінах і антах, як можна було б судити з даної розповіді Йордана, а займали у першій половині VI ст. (та й пізніше) територію Польщі аж до Балтійського моря.

Свідчення Йордана й візантійських істориків VI ст. більш-менш підтверджуються тогочасними пам'ятками матеріальної культури. Слов'янські археологічні старожитності VI ст. розподіляються на три групи, що визначаються за двома головними ознаками – керамікою та типами помешкань. Найбільша слов'янська група (південний кордон її розселення проходив по Дунаю) представлена Чеськими землями, Словаччиною, Румунією, лісостеповою і поліською зонами українського Правобережжя. Другу групу становлять Польща, землі між Одрою і Лабою і в Полаб'ї. Третю групу виділяють на території степу і частково лісостепу між Дніпром і Прутом та нижньою течією Дунаю.

Усі три групи об'єднує ліпна (ручної роботи) кераміка, яка в кожній з них відзначається своєрідністю, причому кераміку першої з названих груп характеризують як празьку. Першій і третій групам притаманні напівземлянкові, другій – наземні житла.

Співставлення згаданих писемних та археологічних свідчень стосовно VI ст. переконує в тому, що вони територіально взаємонакладаються, а, отже, писемні свідчення про слов'ян вірогідні. Слов'янський характер зазначених археологічних матеріалів підтверджується також їхньою генетичною спорідненістю з матеріальною культурою слов'янських народів, що проживали на більшій частині означеного вище регіону (поляків, чехів, словаків, словенців, полабських і східних слов'ян).

У VI ст. склавіни й анти здійснювали з-над Дунаю грабіжницькі вторгнення на Балканський півострів і частково тут осідали. Протягом першої половини VII ст. величезна кількість склавенів переселилася на землі цього півострова, чим було закладено основу для формування тут слов'янських народів. Анти в цьому колонізаційному процесі змогли взяти лише незначну участь: на самому початку VII ст. антський політичний союз був розгромлений *аварами* (на той час союзниками Візантії, яка воювала з антами), внаслідок чого перестав існувати, а більшість антив відійшла з насиджених місць на північ – в місця, населені склавінами, серед яких вони й розчинились.

Слов'янський світ на всьому його просторі виявляв спільні риси в соціально-економічному й політичному розвитку. Відмінності стосувалися неістотних, другорядних моментів. Наявність цих відмінностей стала помітнішою у зв'язку з великим переселенням народів, в якому, починаючи з другої половини V ст., слов'яни взяли велику участь, зокрема тоді, коли переселялися на Балканський півострів.

Основу господарства у слов'ян з давніх давен становило землеробство. Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь, овес. Майже повністю землеробство мало орний характер. Землю обробляли сохою й дерев'яним плугом із залізним наконечником. Тягловою силою були бики. Врожай збирали серпами і косами. Зерно зберігали у

спеціально для цього виритих ямах, розмелювали його в зернотерках й примітивних ручних млинах. Велику роль відігравало тваринництво. Підсобне значення мали мисливство, бортництво, риболовля. Розвинуте було домашнє ремесло. Виплавлляли залізо з болотної руди сиродутним способом в глиняних або кам'яних наземних печах. Із заліза виготовлялися переважно знаряддя праці – сокири, серпи, коси, ножі тощо, а також мечі. Керамічний посуд робили, як зазначено вище, ручним способом, подекуди на гончарному колі. Налагодженими були торгові зв'язки з неслов'янськими країнами.

Жили слов'яни переважно на берегах річок. Їхні поселення були укріплені валами й ровами. Дахи хат мали двосхильну форму, покривалися деревом, соломою, очеретом. Хати були невеликі: їх площа зазвичай не перевищувала 20-25 кв. м. Опалювали їх печами, складеними з каменю й глини. Біля хат викопували ями, в яких зберігали харчові запаси.

Слов'яни мали двосхідчасту територіально-суспільну структуру. Нижньою її сходиною було мале плем'я (займало площу у 2-10 тис. кв.км), верхньою – союз племен. Основною рисою племінного ладу був його демократичний характер. Верховним органом племені було *віче* всіх вільних співплемінників, яке обирало свого правителя – *князя* (титул прагерманського або готського походження), контролювало його діяльність, вирішувало різні питання життя племені, зокрема ті, які стосувалися війни і миру, відало общинними землями. Впливові позиції займала племінна знать (старшина), до складу якої входили ті роди, з яких віче обирало князя. Кількість цих родів була невеликою, вони користувалися особливою повагою свого племені. Знать відігравала важливу роль у суспільно-політичному житті племен, зокрема, брала участь у поставленні князя. Певний вплив мали і старійшини. Їх обирало віче, вони могли замість нього вирішувати справи, крім найважливіших. Просте населення племені користувалося політичними правами й особистою свободою, загалом була відсутня залежність однієї особи від другої. Проте існувала тенденція до розшарування вільних, виділення з них залежних осіб. Соціальній нерівності сприяла майнова нерівність.

З найдавніших часів племена мали своє громадське господарство, фінансову систему. Все населення виконувало певні повинності. Племінну територію, звичайно опоясану лісами, відгороджували засіками, будували городища. Під час війн слов'яни брали в полон багатьох полонених, яких перетворювали у рабів. Візантійський імператор *Маврикій* (582-602) наприкінці VI ст. писав про слов'ян: “Тих, хто перебуває у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші [неслов'янські] племена протягом необмеженого часу, але, встановлюючи [строк рабства] на певний час, пропонують їм вибір: повернутися за певний викуп додому або залишитися там, [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів”. Рабство у слов'ян загалом було патріархальне – працю рабів в основному використовували в домашньому господарстві.

Віче розпоряджалося племінною казною, куди передавалися частина воєнної здобичі, надходження від зібраного торгового мита, судові штрафи, данина, одержана з підлеглих племен. Поруч з племінною діяла й князівська казна, до якої надходили вироби з власного господарства князя, добровільні дари населення (“поклони”), а також частина воєнної здобичі, данини від підлеглих племен, торгових мит, судових штрафів.

Основною формою військової організації у слов'ян було загальне ополчення чоловічого населення, що надавало тогочасному суспільно-політичному устрою характер *військової демократії*. Ополчення тривалий час було функціонально ефективним. Однак населення поголовно брало участь тільки в захисних, оборонних воєнних діях. Напади на інші племена здійснювалися невеликими групами воїнів, тільки винятково у таких випадках кількість воїнів перевищувала кілька тисяч – то були “професійні” воїни. У племінну епоху не створювалися дружини в класичному значенні загонів, які б постійно

перебували в розпорядженні своїх воєначальників й на повному їх утриманні. Дружини звичайно набирались для одного набігу. Можливо, вже у праслов'янські часи з'явилися відмінності у функціях племінних вождів. Термінологічна відмінність давньо-слов'янських “князь” і “воєвода” свідчить про те, що на чолі війська міг стояти спеціально обраний воїн, тоді як прерогативи внутрішньоплемінної влади залишались у князя.

Діяли дві сфери судової влади – нижча і вища. Про першу з них немає тогочасних повідомлень, про неї можна судити на підставі наявних ще в XVII-XVIII ст. в Білорусі та Україні т.зв. “копних” судів. Вище судочинство існувало у формі племінних судів.

“Вони вважають, – писав Прокопій із Кесарії про язичництво слов'ян, – що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди (...) Вони вклоняються рікам та мавкам, іншим божествам, приносять їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють й ворожіння”. На думку вчених, в останні століття первіснообщинного ладу (до VIII ст.) основними богами слов'янського пантеону були Сварог та Стрибог – небесні боги, Дажьбог, Перун – боги піднебесного простору, Род, Велес, Мокош – підземні боги; з часом слов'яни стали молитися головним чином Перунові, зберігаючи віру й в інших богів. Вони обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними богами – духами. Духом лісу був лісовик, води – водяний, поля – полуниця. Споконвічними слов'янськими образами були берегині, водяниці, упирі. Місцями ритуальних дій слов'ян були общинні святилища невеликих розмірів. Вони розміщувалися у центрі або на краю селища й були типовими для I тис. – до прийняття слов'янами християнства, а подекуди навіть після цього.

Поступово первіснообщинні відносини у слов'ян переживали розклад. Посилювалася соціальна диференціація. Зростала роль общинноплемінної аристократії, в руки якої співплемінники передавали функції регулярної військово-політичної діяльності. Первісна община, заснована на кровно-родинних зв'язках, остаточно поступилася місцем сусідській общині, характерною рисою якої був земельний дуалізм – частина землі у ній перебувала в користуванні окремих сімей, решта (пасовища, луки тощо) – в общинному, спільному користуванні сімей поселення. Суспільно-політичний лад у формі військової демократії зрештою трансформувався в державні утворення.